

TÜRKİYE EKONOMİSİ

Türkiyede Sanayi Sayımları

Dr. Halûk Cillov

İktisat Fakültesi Doçentlerinden

Giriş

Bilindiği üzere, sanayi istatistikleri ile verilen malûmat, umumiyetle sanayi sayımları vasıtasile elde edilir. Bu sayımlar bidayette nüfus sayımları ile birlikte yapılırdı. Yani nüfus sayımlarında, nüfusun mensup olduğu meslek şubeleri hakkında malûmat toplanırdı. Sonra, ayrıca meslek sayımları yapılmaya başlandı. Zamanla sırf sanayi müesseselerini kavrayan sayımlar tertibine gidildi. Nihayet, sanayinin istihsalde kullandığı işçi sayısı, motor takati ve sairenin, devamlı rölelemlerle tesbitine geçildi.

Bu rölemler bidayette pek kısmî kalmış ve sadece ham maddelerle, bunları şeklen tebdil eden faaliyetler nazara alınmıştır. Sonraları bütün sanayi faaliyetlerini kavramaya matuf rölemler (fabrikalar sayımı) tertip edilmiştir. Zamanla, sanayi sayımlarının şümülü çok genişlemiştir. Yavaş yavaş ticaret ve münakalât, sonra da sigorta, bankacılık, otelcilik, inşaat ve hattâ eğlence yerleri de kavranmış ve sayım «işyerleri sayımı» mahiyetini almıştır. Bugün yapılan işyerleri sayımlarıyla, umumiyetle ziraat dışında kalan bütün iktisadî faaliyetler kavranmaktadır.

Filhakika, memleketimizde tertiplenen sanayi sayımlarının da aşağı yukarı aynı safhaları geçirdiğini görüyoruz. Son olarak 1951 senesinin Mayıs ayında yapılan Sanayi ve İşyerleri Sayımının yayımlanan ilk neticelerinden [1] anlaşıldığına göre, memlekette, ziraat dışında kalan tekmlil sınaî ve iktisadî müesseseler, sayımın şümülü içine girmiştir. Adı geçen neticelerin etrafılı bir tahlilini yapmaya girişmeden önce [2], bu sayıda

[1] Bakınız: İstatistik Genel Müdürlüğü, «İstatistik Yıllığı», Cilt 20, Ankara, 1952, Sahife 284.

[2] Bu tahlili, mecmuanın müteakip sayısına yetiştirmeye çalışacağız.

yalnız, bizde şimdiye kadar tertiplenen sanayi sayımlarının kısa bir ekspozisini çizip, sistematik bir tenkidini yapmakla yetineceğiz [3].

Türkiyede yapılan ve doğrudan doğruya, sanayii hedef tutan sayımların sayısı dörtten ibarettir:

- 1 — 1913 - 15 Sanayi Tahriri;
- 2 — 1927 Sanayi Sayımı;
- 3 — Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden sanayi müesseseleri hakkında, 1932 - 1941 yılları arasında yapılan sayımlar;
- 4 — 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı.

§ I — 1913 - 1915 Sanayi Tahriri:

Cumhuriyetin kurulmasından önce memleketimizde ilk defa 1915 yılında bir sanayi sayımı yapılmıştır. Bu sayımda, sanayicilerin Birinci Cihan Harbine tekaddüm eden 1913 yılındaki durumu, — 1915 yılındaki vaziyetleri ile birlikte — sorulmuş olduğu için, buna «1913 - 1915 Tahriri» denmektedir. Sayımda güdülen gaye, Ticaret ve Ziraat Nezaretince şöyle ifade edilmiştir [4]: «Gaye, bir takım hususata vâkıf olmaktan ziyade, evveleminde memlekette mevcut bulunan sanayiın nelerden ibaret bulunduğunu öğrenmek ve haizi ehemmiyet olan müessesatın nelerden ibaret olup, nerelerde kâin olduğunu ve ne istihsalâtta bulduklarına dair bir listeye malik olabilmektir».

I — Sayımın karakteri:

Memlekette o tarihte henüz «Sanayi Müdürlüğü» ve sanayi müesseselerinin tam bir listesi mevcut bulunmadığından, ilk zorluk, malûmat alınacak müesseselerin tesbitinde çıkmıştır. Sayımda evvelâ memleketteki tekml fabrikaların ele alınması arzulanmış ise de, hangi nevi işletmelerin «fabrika» addedileceğine dair sarih bir kriter tespit edilemediğinden bundan vazgeçilmek zorunda kalınmıştır.

Bunun üzerine, Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden müesseselerin esas ittihaz edilmesine karar verilmiştir. Filhakika elde «umumî kıymeti 1000 lirayı geçen ve senevî 750 yevmiye miktarınca amele ve en az 5 beygirlik muharrik kuvvet kullanan ve ham ve yarı mamûl maddeleri, başka bir şekle tebdil eden fabrika ve atelyelere muafiyetler bahşeden» 1.1.1329 tarihli bir Teşviki Sanayi Kanunu mevcuttu. Bu

[3] Burada, istatistikleri değil, yalnız sayımları göz önünde bulunduruyoruz.

[4] Bakınız: «Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329 ve 1331 Sanayi İstatistiği» İstanbul, 1917, Sahife 3.

muafiyetlerden istifade edip listeye kaydedilmiş bulunan fabrikaların adedi İstanbulda 63, İzmirde 15 olmak üzere 177 dir [5]. Halbuki İstanbuldan uzaklaşıldıkça birçok işletme sahiplerinin Kanundan haberdar olmadıkları ve adı geçen listeye ithal edilmedikleri görülmüştür. Sanayi Teşvik Kanunundan istifade edemedikleri halde bir varlık olarak mevcut işletmelere tesadüf edilmesi dolayısıyla, tahrir aşağıdaki vasıfları haiz müesseselere dahi teşmil olunmuştur:

- a) 24 saatta asgarî 100 kental hububat öğüten değirmenler;
- b) Daimî olarak 10 dan fazla amele çalıştıran sabun fabrikaları;
- c) Muharrik kuvvetle birlikte en az 10 amele kullanan sınaî müesseseleri;
- d) Muharrik kuvvetten faydalanmadıkları halde 20 amele çalıştıran sınaî müesseseleri.

Elde Teşviki Sanayiden istifade eden müesseselerin isim ve adreslerinden başka bir liste mevcut olmadığından yukarıdaki müesseselerle, konserve, ayakkabı, sigara kâğıdı, müskirat, hazır elbise imalâtı ve matbaacılık gibi işlerle meşgul bir hayli sanayi müessesesinin adresleri komşu fabrikalardan öğrenilmek suretile, sayıma ithal edilmiştir.

Sayımda, maden sanayiinden de bilgi toplanmamıştır. Çünkü harbin başlamasıyla bunların ekserisine el konulmuştu. Geri kalandan bir kısmının alât ve edevatı da, ya şuraya buraya nakledilmiş veya işe yaramaz görünenler top malzemesinin imalâtına hasredilmişti.

Esas ittihaz edilen birim tarifi dolayısıyla, sayım daha ziyade (fabrika ve atelyeler sayımı) mahiyetini arzeder. Bununla beraber, yukarıda da işaret etmiş olduğumuz gibi, fabrikaların da sarîh ifadesi verilmiş değildir.

Diğer taraftan küçük ve ev sanayii sayım harici kalmıştır. Ayrıca, küçük değirmenler de sayıma ithal edilmemiştir. Sayımın şümülünün bu suretle tahdidinden sonra, tatbikatta karşılaşılabilecek güçlükler, adı geçen Nezaret tarafından nazarı itibare alınarak, sualler gayet basit bir şekilde tertip edilmiştir. Ayrıca sayımda tek bülten kullanılarak bütün sınaî müesseselere aynı bülten dağıtılmıştır.

Sayımın kimlere yaptırılacağı da uzun münakaşalara yol açmış ve nihayet sınaî işlere yakinen aşına olan mühendis veya Devlet memurlarının sayım memuru olarak kullanılması muvafık görülmüştür.

[5] Bakınız: İsmail Hüsrev Tökin: «Rakkamlarla Türkiye, Cilt II», Ankara, 1940, Sahife 19.

II — Sayımın tatbikatı:

Sayımın tatbikatında birçok güçlüklerle karşılaşmıştır. Önce müesseselerden malûmat istihsali pek kolay olmamıştır. Gerçi, sayım memurlarına bütün sınaî müesseseleri teker teker bizzat ziyaret etmeleri ve sanayicileri cevapların, «sırf istatistikî bakımdan istendiği» hususunda ikna etmeleri tenbih edilmişse de tatbikatta, bunların sıhhatli bilgi toplamaya muvaffak oldukları iddia edilemez. Filhakika ziyaret edilen müesseselerin üçte birinin muntazam defterlerden mahrum oldukları anlaşılmıştır. Ekseri fabrikalarda hesapların, patronun yanında taşıdığı bir cep defterinde mahfuz bulunduğu görülmüştür. Hattâ 100 e yakın işçi çalıştıran bir fabrikada amele hesabının, duvar üzerinde kurşun kalemle tutulduğu hayretle müşahade edilmiştir [6]. Bu itibarla alınan malûmatın sıhhati tamamen cevap veren müstahdemın vicdanına terkedilmiştir. Zira sayımın yapılması için, elde ne bir sayım kanunu, ve ne de bir istatistik kanunu mevcuttu. Bu cevapların alınması için müesseseler icbar edilemediği gibi, bunları doğru söylemeye sevkedecek bir müeyyide de yoktu.

Diğer taraftan harp hali, sayım tatbikatında birçok güçlüklerin ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Harp esnasında bir hayli fabrika tesislerinin kısmen veya tamamen harp maksatlarına tahsisi, yahut ham maddelerin kolaylıkla tedarik edilememesi, veya sahibinin iş başında bulunmaması gibi sebepler dolayısıyla birçok sanayi müesseselerinin işlerini geniş ölçüde azalttıkları hattâ bazılarının faaliyetlerini durdurdukları tesbit edilmiştir. Bu gibi müesseselerin — Umumî Harbin tesiri geçip, barışın avdetinde — tekrar faaliyete geçecekleri tahmin edilerek, 1913 yılındaki durumları da sorulmuştur.

Ayrıca, — yukarıda da işaret edildiği üzere — harp dolayısıyla, maden sanayiinin tahriri yapılmadıktan başka, yine aynı sebebin tesirile, sayım, Lübnan ve Suriyeye de teşmil edilmemiştir. Bundan başka ispirotolu içkiler, ayakkabı, hazır elbise, çamaşır imâl eden müesseselerden lüzumu kadar sıhhatli malûmat alınamaması sebebiyle, bu sanayi şubelerinin de sayım neticeleri neşredilmemiştir. Üstelik o zamanki teşkilât ve mütehasıs memur noksanlığı yüzünden tahririn İstanbul, İzmir, Bursa şehirleriyle Bandırma, Manisa, Uşak, İzmit kasabalarına hasredilmesi mecburiyeti hasıl olmuştur. Mamafih diğer vilâyetlere de, (en az 10 amele çalıştıran sınaî müesseselere) dağıtılmak ve sayım yapılmak üzere matbuual varakaları gönderilmiştir. Fakat bu cetvellerin — vilâyetlerde doldurularak iade olunanların — hiçbirisinden netice ihracı kabil olamamıştır.

[6] Sayım zorluklarını bildiren 1913-1915 sınaî tahririn Nezaretçe yayınlanan kitabın önsözüne bakınız: Adı geçen kitap, Sahife 5-10.

III — Sayımın tenkidî:

1 — 1913 - 1915 Tahriri ilmî bakımdan tam bir sanayi sayımı mahiyetini taşımaktan çok uzaktır. Sayım umumî değil, kısmîdir. Kısmîlik, o kadar dar bir sahaya inhisar ettirilmiştir ki, sayım vüs'at bakımından, memleket sanayiinin durumunun aynası olmaktan çok uzak kalmıştır. Meselâ — yaptığımız tetkiklerden öğrendiğimize göre — o tarihlerde Adana ve Tarsus'da iki, Mersin'de bir pamuk ipliği fabrikası; Denizli'de bir un ve bir deri fabrikası ile Trabzon'da, Edremit'te ve Ayvalık'ta birer yağ fabrikası, ayrıca diğer sahil vilâyetlerimizde ipek ipliği, halı, un, deri, konserve ve mum fabrikaları bulunduğu halde, bunlar tamamen sayım harici kalmışlardır. Üstelik, sayım bölgesi olan İstanbul, İzmir ve Bursa şehirleriyle Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit kasabalarında bütün sanayi müesseselerinin de sayımı yapıldığı iddia edilemez. Kaldı ki sayımı yapılan müesseselerin nisbî ehemmiyeti de bilinmemektedir.

2 — Sayım bölgelerinde yalnız büyük fabrikalar sayılmıştır. Birimin asgarî haddinin «muharrik kuvvetle birlikte en az 10 amele kullanan müesseseler» olduğunu söylemiştik. O zamanki memleket ekonomisinin bünyesi itibare alınacak olursa, bu tarifile, birim şümülünün çok dar tutulmuş olduğu açıkça belirir. Bu itibarla, sayım, yalnız fabrikalara, yani büyük sanayie hasredilmiş olmakla, küçük ve ev sanayii sayım harici tutulmuştur. Şu kadar ki, bu branşların o tarihte, pek yaygın bir mevkii olduğu hatırlanacak olursa, sayımın buralara teşmil edilmemesi, adı geçen sayım bölgelerindeki sınaî müesseselerin dahi, ancak bir kısmının kavrandığını gösterir.

3 — Birimin «sınaî müessese» olarak kabul edilmesi, hiçbir ilmî esasa müstenit değildir. Sınaî müesseseden kasit nedir? Şayet «fabrika ve atölyelerin tahriri» yapılmak isteniyorsa, hangi nevi işletmelerin fabrika olduğuna dair elde sarîh bir miyar yoktur. Bilfarz muharrik kuvvet kullanmadığı halde 20 amele çalıştıran sınaî müesseselerin sayımı da yapılmıştır. Bu takdirde yirmibir işçisi olan bir perakendeci mağaza, tahrire her zaman ithal edilmiş midir, edilmemiş midir? İşte bu gibi hususlar hep karanlık kalmaktadır.

4 — Sayım tarihi iyi tespit edilmemiştir. Harp içinde bulunulması dolayısıyla sayım memleketin heyeti umumiyesine teşmil edilememiştir. Halbuki harp içinde yapılan bir sayım neticelerinin pek emin bir mesnet teşkil edemeyeceği önceden bilinmeli idi. Kaldı ki, teşkilâtsizlik yüzünden tahririn tatbikatı da zorlaşmış ve üstelik para noksanlığı da inzımam edince esaslı bir sayım yapmak imkânı büsbütün ortadan kalmıştır.

Ayrıca o yıl, harbin tesiri altında, birçok müesseselerin faaliyetlerini durdurmak veyahut istihallerini çok azaltmak zorunda kalmış oimaları hasebiyle, istenilen malûmat alınmamış ve bu sebeple 1913 yılındaki durumlarının bildirilmesi de istenmişti. Lâkin, sayımda iki sene önceki durumu sormak, onun mahiyetini ankete çevirmeye meyyaldır. Kaldı ki, sanayiciler arasında o tarihlerde, muntazam defter tutmak âdeti de mevcut değildi. Bu itibarla, 1913 yılına ait soruların cevaplarında, ne dereceye kadar hakikat payı mevcut olduğu tetkike şayandır.

İşte, yukarıda başlıcalarını sıraladığımız sayımın hazırlık ve tatbikat noksanlıklarına, istatistiklerin tasnif hataları da inzımam edince, İmparatorluğun yegâne Sanayi Tahririnin bize ancak bazı ihşai malûmat vermekten ileri gidemeyeceği anlaşılır.

§ 2 — 1927 Sanayi Sayımı:

Millî inkılâptan sonra memlekette, endüstrinin kemmiyet ve keyfiyetçe durumunu anlamak, inkişaf, seyir ve safhalarını takip edebilmek ve bunlara göre sanayi siyasetine istikamet vermek maksadile Hükûmet, 1927 de Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğüne umumî bir sınaî işletme sayımı yaptırmıştır. Bu sayım Cumhuriyetten sonra ilk sistemantik sanayi sayımı olmakla beraber, şimdiye kadar oldukça karanlık kalan memleket ekonomisini aksettirmek bakımından da ayrı bir hususiyet taşımaktadır.

I — Sayımın karakteri :

1 — Bu sayımın gayesi «1927 senesi Aralık ayında memleket dahilinde mevcut bulunan bil'umum san'atlara ait malûmat istihsali» idi [7]. Fakat böyle umumî bir rölevenin yapılmasında, Türkiye'nin esash müşküllerle karşılaşacağı açıktır. Bu zorlukların başında, memlekette yaygın olan küçük sanayinin sayıma teşmil edilip edilmeyeceği meselesi gelir. Bu noktayı göz önünde bulunduran İstatistik Genel Müdürlüğü, 1927 sayımında takib edilen metodu şöyle ifade etmiştir: «Türkiyede sanayi müesseseleri sayımı küçük ve pek küçük sınaî işletmelerin ziyadeliği ve bunların mühim bir kısmının esnaf atelyeleri halinde bulunması dolayısıyla müşkilât arzetrektedir. Türkiye gibi sınaî inkişafın ilk basamağında bulunan bir memleket için el sanayii ve esnaf sanayii, sınaî faaliyetin umumî şekli olduğuna göre, memleket sanayiine şâmil bir ankette bu nevi sanayi hariç bırakılabilir miydi? Asıl sınaî müessese ile

[7] Dr. Orhan Tuna: «İstanbul küçük sanayii ve bugünkü meseleleri», İstanbul, 1950, Sahife 64.

küçük sanayi veya ev sanayii arasındaki hududu tesbite müsait umumî bir miyasa bulunmadığından böyle bir tefriki düşünmek de kabil değildir.

Bir çok memleketlerde ev sanayii, asıl sanayi sayımından hariç tutulduğundan veyahut bu nevi sanayi ayrı röleyle kaydedildiğinden, gayesi imalât olmakla beraber, aynı kategoriye dahil olmayan sanayiden ayrılabilir. Asıl sanayi, san'atı yapan veya yaptıran kimsenin aile meskeninden müstakil, ayrı bir atelye, fabrika veya bina dahilinde ham maddeyi mihanikî vasıtalarla işletmek için toplanmış, işletenin ailesine yabancı bir miktar işçinin mevcudiyetini icab ettirir. Binaenaleyh evde aile efradı ile icra edilen sınaî faaliyetin sahasını tahdit kabildir. Fakat Türkiye'de bu tarzı takip, kabil olmamıştır. Zira evlerde yapılan sanayi hakkında bir kayıt ve malûmat bulunmadığı gibi, bu malûmatı tedarik için emin vasıtalar da mevcut değildir.

Aynı zamanda memlekette, şekli, vasıtaları ve ehemmiyetleri itibarile ev sanayiine benzeyen diğer bir nevi sınaî faaliyet de vardır ki, aile meskeninden müstakil ve fakat adetçe pek çok olan küçük atelyelerde cereyan eder. Yalnız başlarına veya aileleri efradile veyahut yabancı bir kaç işçi ile çalışan bu esnaf, umumiyetle şehir ve kasabalarda büyük bir yekûn tutar. Binaenaleyh ev sanayii ile asıl sanayi arasında bir münasebet bağı teşkil eden bu sanayi grubunun, umumî olmasına gayret edilen sanayiden çıkarılmasına hiç bir ciddî sebep kalmamaktadır. Üstelik bu nevi sanayii tahririne dahil etmek için diğer bir sebep de mevcuttu. İstatistik Genel Müdürlüğünün elinde meskenler haricinde kâin ve içinde sınaî bir iş yapılan bütün binaların kayıtlı bulunduğu cetveller mevcuttu. Bu saikler dolayısıyla, 1927 sanayi tahriri, küçük sanayie de teşmil edilmiş bulunmaktadır.

2 — Dağıtılan sual varakaları tek bir bültenden ibaret olup, sorular, «her hangi bir sanayiinin mevcut şartları ve inkişaf seyri hakkında» bilgi almaya yetecek kadardır. Bültenin tetkikinden de anlaşılacağı üzere, mahrem addedilebilecek karışık suallerden kaçınılmış, ve mümkün olduğu kadar basit ve açık sorular tercih edilmiştir.

3 — Sayımda birim olarak, «san'at müessesesi» kabul edilmiştir. San'at müessesesi denilince «mesken haricinde ayrı bir bina veya mahalde bir veya müteaddit kimselerin herhangi bir maddeyi işletmek, şeklini değiştirmek, imâl veya istihsal eylemek için çalıştıkları yer» anlaşılacaktır. Bu tarife göre sınaî tahririne, imalâthaneler, fabrikalar, maden ocakları, maden kuyuları ve atelyeler ithal edilmiştir. «Bina» kelimesi dar mânada alınmamış ve «mahal» kelimesi de ilâve olunmuştur. Filha-

kıka bir takım kimselerin her hangi bir san'atı, açıkta kendilerini koruyacak bir bina olmaksızın dahi icra edebilecekleri (meselâ memlehalarda, tuğla ve taş ocaklarında olduğu gibi) kabul olunmuştur.

4 — Yukarıda izah ettiğimiz sebepler dolayısı ile, küçük sanayi sayıma ithal edildiği halde, ev sanayii sayımdan hariç tutulmuştur. Bundan başka sayıma ithal edilmeyen meslekler şunlardır:

- a) Sokakta seyyar olarak yapılan san'atlar,
- b) Vilâyet ve kaza merkezleri haricinde su ve yel değirmenleri,
- c) Ziraî ürünler ile deniz, ve kara avcılarının istihsalleri,
- d) Münakalât, ticaret, bankacılık, ve serbest meslekler.

Görüldüğü gibi 1927 Sayımı ziraati kavramamaktadır. Ziraatle ilgisi, ancak ziraî mahsullerin muhafazası, şekil değiştirmesi gibi ameliyeleri kavramış olmasıdır.

Diğer taraftan, aşağıdaki müesseselerin de sayıma ithal edilmiş oldukları anlaşılıyor:

- a) Terziler, kunduracılar, saraçlar, kazancılar, bakırcılar;
- b) Mesken ve ikametgâhlarından ayrı bir atelye ve binada icrayı san'at edenlerden bir kişiden ibaret bulunanlar;
- c) Ziraî bir ameliyeye merbut olmamak şartile, ziraî mahsuller ile deniz ve kara avcılarını ürünlerin muhafaza ve tebdili işi;
- d) Hükûmet, vilâyet ve belediyenin elinde bulunan sınaî müesseseler.

5 — Nihayet sayımdan mümkün olduğu kadar iyi randıman alınabilmesini sağlamak maksadile sayımda ücretli memur kullanılması tercih edilmiştir. Zira «gönüllü» çalışacak eleman mevcut olmadığı gibi, böyle oldukça müşkül bir işin parasız başarılabilmesi de mümkün görülmemiştir. Bu sebeple sayım yapan memurlara bülten başına 50 kuruş ücret ve dağıtım yerlere gidenlere de bülten başına ayrıca 50 kuruş harcırah ödenmiştir.

II — Sayımın tatbik tarzı:

1927 Sanayi Sayımı (yukarıda işaret edildiği gibi), nüfus sayımına değil, bina sayımına dayanmaktadır. 28/10/1927 tarihli Nüfus Sayımında tesbit edilen binaların listeleri sayım memurlarınca dağıtılmış ve bu listelerde yazılı olan binalar ziyaret edilmiştir. Şayet sayım memuru listede yazılı olmayan bir işletme (sınaî müessese) bulursa — verilen esaslara uygun olmak şartile — bunun da sayımını yapmakla mükellef tutulmuştur.

Sayım tarihi Aralık ayı olarak kabul edilmiş olmakla beraber bültenlerde 1927 yılına ait malûmat istenmiştir.

Sayım memurlarının bültenlerdeki malûmatı toplaması için prensip olarak sanayi erbabına iki ziyaret yapmaları kabul olunmuştur. Birinci ziyaretinde bültenleri bırakacak ve ikinci ziyaretinde patron veya müdürü görerek, soruları izah etmek suretile bülteni dolduracaktı. Ancak tatbikatta üç defa dahi ziyaret yapmak zorunda kalmıştır. Böylece, soru bültenleri tamamen memurlar tarafından doldurulmuştur.

Sual tevcih edilen sanayici, vereceği cevapların doğruluğundan da mes'ul tutulmuştur. Ayrıca, sual tevcih edilen sanayici cevap vermektan imtina ettiği zaman, sayım memuru önce sayımın gayesini ve müeyyidelerini izah etmekle mükellef tutulmuş fakat sanayici, bu daveti dinlemezse, o zaman kanun müeyyidesi tatbik olunmuştur [8].

Sayımda çalışan memurlar yalnız müşahede memurlarından ibaret değildir. Bültenlerin kontrol işi de düzene alınarak, sayım memurlarına nezaret edecek ve doldurulan bültenleri gözden geçirecek olan sayım kontrolörleri tayin edilmiştir.

Bültenlerin ilk kontrol memuru doğrudan doğruya sayım memurudur. Bültenler, sayım memurundan sonra kontrolörlerde toplanır. Bunlar, Sanayi Müdürlüğü olan yerlerde bu idarece, olmayan yerlerde, doğrudan doğruya Valiler tarafından vilâyet memurları arasından seçilmiştir. Kontrolörlerin vazifesi, bültenleri tamamen gözden geçirmek ve eldeki bina listelerine göre bunların tamamen doldurulup doldurulmadıklarını kontrol etmektir. Unutulan müesseselere kontrolör, sayım memurlarını tekrar göndermiştir. Kontrolör aynı zamanda bültenlerin doğruluk derecelerini de kontrole çalışmış ve fikirlerini bültenin arkasına yazmıştır.

Sayımında, kara ve deniz orduları ile dış işlerini alâkadar eden konular hakkında bilgileri, doğrudan doğruya alâkadar Bakanlıklardan elde etmek yoluna gidilmiştir.

Sayımın mahremiyetine de son derece dikkat edilmiştir. Bu gibi tahrirlere alışık olmayan veyahut, sayımdan muhakkak Devletin bir azizliğini bekliyen sanayicileri, verdikleri malûmatın tamamen gizli kalacağı hususunu temin maksadile, münferit sayım neticelerinin ifşaatı yasak edilmiştir. Sayım maksatları için toplanan bültenlerdeki ferdi malûmatı, hususi gayeler için kullanacak memurlara karşı cezaî hükümler konulmuştur.

[8] Nüfus Sayımı Kanununun 5 ve 6 ncı maddeleri şu müeyyideleri vâzetmiştir: «Verilen müddet zarfında hiç bir mücbir sebebi olmadan, bilgi vermektan imtina edenlerin 5 liradan 25 liraya kadar para cezası ve azami 2 aylık da hapis cezası ile cezalandırılacaklardır».

III — 1927 Sanayi Sayımının tenkidi:

1927 Sanayi Sayımı, büyük sanayi ile küçük sanayii aynı zamanda kavramak hedefini gütmektedir. Bu itibarla sayım, işyerleri sayımı manzarasını arz ediyorsa da, gerek birimin tarifi, gerekse ticaret, münakalât ve serbest mesleklerin sayım harici tutulması, bizi yine sanayi sayımı hudutları içinde bırakıyor.

1 — Sayımda birim, «aynı mekân içinde aynı idareye tâbi olarak çalışanların meydana getirdikleri teşebbüs» olarak tarif edilmiştir. Birimin bu suretle tarifi, işyerlerinin kolaylıkla teşhisinde faydalı ise de, bazı mahzurlar tevhit etmiştir. Nitekim:

a) Bazı müesseseler bu suretle sun'î olarak parçalanmıştır. Meselâ bir teşebbüsün muhtelif işletmeleri ayrı ayrı sayıldığı gibi, bir işletmenin şube ile merkezi de münferiden sayıma tâbi tutulmuştur.

b) Esas işletmeden ayrı bir mekânda bulunmakla beraber, hiç istiklâlî olmayan yerler, ayrı ayrı sayıma tâbi tutulmuştur. Meselâ bir fabrikanın başka bir yerdeki ambalâj dairesi, ayrı birer işletme olarak sayılmıştır.

Diğer taraftan, mekân vahdeti esasî üzerinden yapılmış olan tarifte, tam bir vüruh mevcut değildir. Bu sebeple birçok belirsiz hallerle karşılaşmıştır. Meselâ tamir atelyelerine ne muamele yapıldığı meçhulümüzdür. Ayrıca aynı çatı altında müştereken icrayı faaliyet eden, teknik bakımdan ayrı iki işletmenin müşterek organları ve birlikte istifade ettikleri makineler hangi esasa müsteniden sayıldığı bilinmiyor. Meselâ çirçir ve dokuma fabrikalarının müştereken kullandıkları elektrik sant-ralı hangi işletmeye maledildiği malûm değildir.

2 — Sayım tarihi iyi tesbit edilmemiştir. Aralık ayı, memleketimizdeki bir çok sanayi için faal bir ay sayılmamaktadır. Fakat sayım, Ekim ayında yapılan bina sayımına istinat ettirildiğinden, aradan uzun zaman geçerse, bazı müesseselerin tatili faaliyet etmelerinden korkulmuştur. Bu sebeple iki sayım arasındaki fasılayı uzatmadan, sanayi sayımının alelacele tatbikine geçilmiş olduğuna hükmediyoruz.

Ancak, 1927 yılı için istenilen malûmat — sayım Aralık ayı ortalarında başladığından — birçok sanayi branşlarında yalnız 11 aylık faaliyeti ifade edebilmektedir.

3 — Sorulara verilen cevapların ekserisinin takribî olmasından şüphe edilebilir. Çünkü sorularda, yıl içindeki tahavvüllere hiç el atılmamıştır. Meselâ personel sayısının tesbitinde umumiyetle sayım günündeki

tarih, esas alınmıştır. Halbuki personel sayısı yıl içinde çok değişir. (a) Müessesenin en faal olduğu aydaki personel sayısı; (b) yıllık vasatı ve (c) yıl içindeki iş günü sayısının da birlikte sorulmamış olması büyük bir eksikliktir. Bu sebeple çalışanların ortalama sayısı ile istatistiklerde müesseselerin asgarî randımanını tesbit etmek imkânı hasıl olamayacaktır.

4 — Tek bir bülten modelini bütün sanayi gruplarına tevcih etmek doğru değildir. Kaldı ki, bu sayım hem büyük ve hem de küçük sanayii kavramak hedefini gütmektedir. Bu iki sanayi şubesinin meşgul olduğu meseleler tamamen farklı olduğundan, bunlara tevcih edilecek soruların da değişik olması lâzım gelirdi. Netekim işletme personeline muharrik kuvvete, istihsalâta ve sair diğer işlere ait sorular büyük sanayi ile küçük sanayi arasında tamamen birbirinden farklı şekillerde vazedilmelidir.

Diğer taraftan muhtelif sanayi gruplarının da farklı soru bültenleri doldurmaları lâzımdır. Meselâ maden istihracı sanayii ile meşgul olan müessesesyle, şemsiye imâli ile iştigal eden diğer bir müesseseye aynı soru kâğıdını vermek, peşinen işlenmiş bir hatadır.

5 — Sayım tatbikatında başgösteren zorlukların sebebi, sayım hazırlıklarının iyi tanzim edilmemiş olmasına da atfedilebilir. Netekim sayıma tayin edilen memurlar, bağlı oldukları valilik veya kaymakamlıktan, müesseselerin adres listeleriyle birlikte boş bültenleri alıp, hemen vazifeye başlamışlardır. Vazifelerinin ehemmiyetini, tekniğini ve inceliklerini öğrenecek bir kurs görmemişlerdir. Bunlara yalnız bir izahname verilmeyle iktifa edilmiştir. Halbuki, az çok teknik bir hususiyet arzeden böyle bir sayım için, memurların önceden hazırlanması icap ederdi. Bu takdirde, sayımda rastlanması muhtemel zorluklardan bir kısmı, bu suretle önceden halledilmiş olurdu.

Yukarıda izah edildiği veçhile, soru bültenleri memurlar tarafından doldurulduktan sonra, bunlar kontrolörler tarafından da gözden geçirilmiştir. Şu kadar ki, sayımın 31/12/1927 tarihine, kontrol işinin de 15/1/1928 tarihine kadar bitirilmesi kararlaştırılmış olduğu halde, bir çok yerlerde kontrol işi Nisan ayına kadar uzatılmıştır.

Sayım ile kontrol işinin aynı zamanda başlayıp, aynı zamanda hitama ermemesi yanlış bir usuldür [9]. Netekim, sayım bittikten sonra, bu işle vazifeli sayım memurlarının hemen eski işlerine avdet etmeleri, kontrol neticesinde, eksiklikleri meydana çıkan bültenlerin tekrar tanzim ettiril-

[9] Bakınız: L. March: «Les principes de la méthode statistique», Paris, 1930, Sahife 115.

mesinde çeşitli müşkilât, hattâ imkânsızlıklar yaratmıştır. Bu itibarla sayımın hazırlık safhasında gözden kaçırılan bu nokta, tatbikatta birçok zor durumlarla karşılaşılmasını intaç etmiştir.

§ 3 — 1932-1941 yılları arasında Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden sınaî müesseseler nezdinde yapılan sayımlar:

1927 Sanayi Tahririnden sonra 1932 ye kadar hiç bir makam tarafından sanayi sayımı yapılmamıştır. Gerçi 1927 de, Teşviki Sanayi Kanununun kabulünden [10] sonra Ekonomi Bakanlığı Sanayi Umum Müdürlüğünün, bu kabil müesseselerden aldığı iş beyannamelerine istinaden bazı ihşaî malûmat tertibine, İstatistik Genel Müdürlüğünce teşebbüs edilmiş ise de, bu beyannamelerin doldurulmasında ihtimam gösterilememiş olması hasebile, elde edilecek neticelerin de sıhhatine güvenilemeyeceği neticesine varıldığından istatistik tanziminden vazgeçilmiştir.

Bundan başka, «1931 senesinde Sanayi Umum Müdürlüğünün tertip ettiği defterlerle, Teşviki Sanayi Kanunundan faydalanan müesseselerden malûmat istenmiş ve gelen cevaplar tasnif edilmek üzere İstatistik Genel Müdürlüğüne verilmişti. Fakat iade edilen defterlerin muhteviyatının tetkikinde, müesseselerden bir çoğunun en mühim sualleri dahi kısmen veya tamamen cevapsız bırakmış oldukları ve aynı zamanda bir çok cevapların yanlış verildiği aşikâr olduğu görüldüğünden, bu vesikalardan da bir netice çıkarmak mümkün olmamıştır» [11].

Memleketimizde bütün sanayi müesseselerinin çalışmalarını takibe imkân verecek bir sanayi sicili mevcut bulunmaması karşısında, İstatistik Genel Müdürlüğü, elindeki mevcut ruhsâtiye kayıtlarını esas tutarak, 1932 yılından itibaren, Teşviki Sanayi Kanunundan faydalanan müesseselere, ayrı ayrı soru kâğıdı göndermek suretile bu müesseselerin yıllık faaliyetini takibe karar vermiştir. Bu sayımlar 1941 yılına [12] kadar devam eder.

I — Sayımların karakteri:

1 — Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden müesseseler nezdinde yapılan sayımlar, memleket sanayiinin bütününe kavramamaktadır. Bu itibarla umum sanayi bünyemiz hakkında tam ve etraflı bir bilgi

[10] 1055 No.1 Teşviki Sanayi Kanununun kabul tarihi: 28/5/1927 dir.

[11] Bakınız: İsmail Hüsrev Tökin: «Rakkamlarla Türkiye, Cilt II», Ankara, 1940, Sahife 59.

[12] Teşviki Sanayi Kanunu 1/6/1942 de yürürlükten kalkmıştır.

verebilecek vüs'atte değildir. Bu hal, muhtelif bakımlardan mütalâa edilebilir:

a) İstatistikler yalnız T. S. K. dan istifade eden müesseselerin durumuna aittir. Sanayii Teşvik Kanunundan istifade edilebilmek için lâzım gelen asgarî şartlar şunlardır:

a. 1 — En az on beygirlik bir kuvvei muharrike ile işleyen ve imalâtında bir sene zarfında en az bin beşyüz gündelik miktarında işçi çalıştıran müesseseler;

a. 2 — Kuvvei muharrikesinin miktarı on beygirden az olup ta, imalâtında çalıştırdığı işçi gündelikleri miktarı, senevi en az bin beşyüz olan veya bu miktar, bin beşyüzden az olupta çalıştırdığı işçilerin adedi günde onu tecavüz edipte kuvvei muharrikesi bulunmayan müesseseler;

a. 3 — Kuvvei muharrikesi miktarı on beygirden az olup imalâtında senevi çalıştırdığı işçi gündelikleri miktarı yedi yüz elliye müteceviz bulunan müesseseler;

a. 4 — Tezgâh veya el ile her türlü dokumacılık, halıcılık, trikotaj, urgancılık, dantelâcılık ve emsali işleri yapan işçileri bir bina dahilinde toplu bir halde çalıştıran müesseseler.

b) İmtiyazlı şirket halinde bulunan müesseseler, sayıma dahil edilmediğinden bunların miktarı istatistiklerde yoktur.

Bu itibarla sayım, ancak kanunun himayesine mazhar olabilen ve yukarıdaki şartları haiz olan müesseseleri kavramaktadır.

2 — Sayımda birim olarak, «Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden müesseseler» kabul olunmuştur. Başka bir ifade ile birim 1927 sayımında olduğu gibi yine «sınai müessese» dir. Şu kadar ki birinci sayımda bütün sınai müesseseleri sayıma katıldığı halde, bunda yalnız T. S. K. dan istifade edenler girmiştir. Bu itibarla müessese adedi burada daha azdır. Çünkü sayım, T. S. K. nun istediği vasıflar altında kalan küçük sanayii kavramamıştır.

3 — Dağıtılan bültenler tek bir modelden ibarettir. Sanayiın cins ve vüs'atine göre, bu bültenler değişmemiştir.

4 — Soru bültenlerinde cevap verilmesi müşkül olan suallerden mümkün olduğu kadar kaçınılmıştır. Diğer taraftan «hususî müesseselerin sahih ve tam cevap vermekteki tereddütlerinin başlıca saiki, bu malûmatın her hangi bir surette rakiplerine ifşa edilmesi veya bu cevapların kendilerine ileride bir mükellefiyet ihdas etmesi endişesi» olduğu bilin-

diğinden her müessesenin vereceği malûmatın ünvan ve adres itibarile kat'iyen mahrem tutulacağı [13] sual varakalarının gönderilmesi sırasında kendilerine karşı dairece taahhüt edilmiştir.

5 — İstihsale ait istenilen malûmat bir yıllık faaliyete aittir. Yani her sanayi müessesesinden Ocak ayı başından Aralık sonuna kadar 12 ay zarfındaki faaliyetinin bildirilmesi istenmiştir.

II — Sayımların tatbik tarzı:

1932 yılında bu sayımların tatbikatına başlanırken Sanayi Umum Müdürlüğünden T. S. K. dan istifade eden müesseselerin isim ve adreslerini havi bir liste alınmıştı. Bu listede 2.200 ü müteceviz müessesenin adı mevcuttu. Yapılan muhabere neticesinde bu listede ismi görülen müesseselerden bir çoğunun faaliyetlerini durdurmuş oldukları, bir kısmının mahiyet ve nev'inin değiştiği ve bir kısmının adreslerinde firma ve müessesesi adresi olmak üzere mükerreren yazıldığı ve memleket dahilinde 1932 yılında faal olarak ancak 1473 müessese olduğu anlaşılmıştır.

Müesseselerden alınan malûmatın «mümkün olduğu nisbette» muhasebe kayıtlarına müstenit olmasına gayret edilmiş ve cevapların doğruluğunu temin için de, müessese müdürlerine (kanunî bir ceza tehdidi altında) kendi imzalarile, malûmatın sıhhati teyit ettirilmiştir. Diğer taraftan toplanan malûmatın da gizli kalacağı, ve bunların neşrinin yasak olduğu ve müesseseye sair mükellefiyetler yüklettilmesine vesile teşkil edilmeyeceği, Kanuna istinaden İstatistik Müdürlüğünce taahhüt edilmiştir.

T. S. K. dan istifade eden müesseselerin istatistiği, her yıl İstatistik Genel Müdürlüğü tarafından adı geçen müesseselere doğrudan doğruya — posta ile — gönderilen ve onlar tarafından tarifi veçhile doldurulup, iade edilen sual varakalarının tasnifi neticesinde elde edilmiştir. Sayım yazılı olarak yapıldığından, sayım memuru hiç rol oynamamıştır.

Sual varakalarında yazılan cevaplar, İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından tetkik edilmiş ve bir çok sual bültenleri «noksan cevap verildiği için veya yekdiğerini kontrol eden suallere göre bazı cevapların şüpheli veyahut yanlış görülmesi üzerine mahallerine mükerreren iade edilerek tashiî» ettirilmiştir. Bu suretle istatistiklere ithal edilen rakkamların doğruluğuna imkân nispetinde dikkat edilmiştir.

[13] 1554 No.11 İstatistik Kanununun 16 ncı maddesine göre: (İstatistik Umum Müdürlüğünce istihsal olunan istatistik malûmatından ferdi ve hususî bir mahiyetli taiz bulunanların neşir ve ifşa edilmesi memnudur. Bu malûmatın cem ve terkibi ile meşgul memur ve müstahdemler dahi kat'î bir ketumiyet göstermeye mecburdurlar.).

IV — 1932 - 1941 Sanayi sayımlarının tenkidi:

1 — İlk önce 1932 - 1941 istatistiklerinin, tahrir şekli tenkit edilebilir. Bilindiği gibi, sayım şekilleri arasında muhabere yolu ile olanı, en zorudur [14]. Çünkü evvelâ cevapları doğrudan doğruya kontrol etmek imkânı mevcut değildir. Müessese ile müşahit arasında her türlü irtibat kesilmiştir. Saniyen cevap vermeyi mecburiyet addetmiyen müesseselerden hiç cevap alınamaması tehlikesi vardır. Netekim bizde bu hususta daha önceden yapılmış bir tecrübe de vardı. 1913 - 15 Sanayi Tahririnde, bazı vilâyetlere gönderilen soru kâğıtlarının Ticaret ve Ziraat Nezaretine iadesinde, bunların hiç birinden istifade edilemeyeceği görülmüştü. Bu itibarla, sayım memurunun bizzat sanayi müessesesine gidip, müşahedesini yapmasının, en doğru şekil olduğu gözden kaçırılmıştır.

2 — Sayımda göz önünde bulundurulanan müesseselerin — ki bunların tekmiil müesseseleri kavramadığını biliyoruz — ne dereceye kadar temsili olduklarını, mensup buldukları şubede mevcut sanayiın yüzde kaçını temsil ettikleri araştırılmamış ve bu hususta izahat verilmeye de lüzum görülmemiştir. Bu itibarla sayım neticelerinin dökümünde elde edilen rakkamlardan memleket sanayiinin bütününe dair neticeler çıkarmak kabil olamamaktadır.

Üstelik, sayımın her yıl, kavradığı müesseselerin sayısı da sabit olmayıp, azalış çöğalmaktadır. Bu tahavvüller, hakikî olmadığı gibi, sadece zahiri de olabilir. Meselâ müesseselerin sayısının artması, ya yeni sanayiın kurulmasından, yahut da ötedenberi mevcut müesseselerin bazılarının Kanundan faydalanmaya başlamalarından ileri gelebilir. Bu noktaların aydınlatılması zımında hiç bir malûmat mevcut değildir. Bu husus, sayımın kıymetini çok düşürmektedir.

3 — Sayım her ne kadar T. S. K. dan istifade eden müesseselere şamilse de, bu müesseselerin bütününe kavradığı iddia edilemez. Netekim 1932 - 39 yılları arasındaki sanayi istatistiklerine giren işletmelerin seneden seneye azaldığı hattâ 8 sene zarfında azalma nisbetinin senede vasatı % 5,82 olduğu görülmektedir. Bunun sebebini İstatistik Genel Müdürlüğü, her ne kadar «adeden tenakusa mukabil müesseselerin motör adedi, beygir kuvvetleri, iptidai maddeleri ve istihsalâtı gibi anasırda bir tezayüt» olmasile izah ediyorsa da, biz bunun daha ziyade 1934 ve müteakip senelerde, bazı sınaî müesseselerin, İstatistik Müdürlüğünün anketlerine cevap vermekten, içtinap ettiklerine veyahut doğru dürüst cevap vermemiş

[14] Bakınız: Ömer Celâl Sarç, «İstatistik», İstanbul, 1936, Sahife 128.

olmalarına atfediyoruz. Binaenaleyh bu istatistiklerin, muhakkak, T. S. K. dan istifade eden müesseseler olarak değil, fakat 1932-1941 yılı zarfında faaliyette bulunmuş olup, İstatistik Genel Müdürlüğüne durumları hakkında malûmat vermiş müesseseleri ihtiva etmekte olduğunu gözden kaçırmamak icap eder.

4 — İstatistik Umum Müdürlüğü, sual varakalarında işletmelerden, o yıl içinde imâl ettikleri maddelerin toptan satış fiyatı üzerinden tahakkuk eden kıymetini talep etmiştir. Binaenaleyh verilen istihsalât kıymetleri, toptan satış fiyatlarına göre teessüs etmektedir. Halbuki bunlar, bir çok istihsal şubelerinin istihsal kıymetlerini mükerrer olarak ihtiva eder.

Meselâ, mensucat sanayii grubuna giren, pamuk ipliği fabrikaları, mamullerini dokuma fabrikalarına satmaktadırlar. Bu suretle A iplik fabrikası 100.000 liralık ipliğini B dokuma fabrikasına sattığını farzedelim. Yıl sonunda A fabrikası istihsal kıymeti olarak 100.000 lira bildirmektedir. B fabrikası da yıl içinde 200.000 liralık dokuma imâl ederek C fabrikasına sattığını düşünelim. Yıl sonunda B fabrikası istihsal kıymeti olarak 200.000 lira bildirecektir ki, bunun 100.000 lirası esasen A fabrikası tarafından bildirilmişti. Bu gibi, diğer bir çok sanayi gruplarına mensup işletmeler de, diğer işletmelerin mamullerini istimal etmektedirler. Anlaşıyor ki, bazı sanayi şubelerinin istihsal kıymetleri, çok kerre mükerrer olarak bildirilen rakkamları ihtiva edecektir. Üstelik, bu kıymetler içinde, vergiler, yardımcı maddelerin kıymeti, yıpranan malzemenin bedeli, kârlar, ilâh.. bulunmaktadır. Bu itibarla gayri safi istihsal kıymetleri, istihsalin net kıymetini vermemektedir.

5 — Müesseselere gönderilen soru bültenlerinin 19. suali şöyle demektedir: «Bir sene zarfında kullanılan işletmeye muktazi maddelerin kıymeti yekûnu kaç liradır? (Bu maddeler kömür, mazot, gibi mamulün bünyesine girmeyen maddelerdir.)» Bu soru sarîh değildir. Bir çok işletmelerin bu soruya doğru dürüst cevap verdikleri pek tahmin olunmuyor. Rölelerde dikkat edilecek en mühim hususlardan biri, bilindiği gibi soruların kolay ve açık olmasıdır. Bu nokta ihmal edilince, neticelerden fazla bir hassasiyet beklememek icap eder.

Esasen on yıl devam eden bu rölelerin esaslı ve ilmi bir mesnedi olduğu iddia edilemez. Bununla beraber, T. S. K. dan müstefit olan müesseselerin adet ve nispet itibariyle, genel endüstri sektörü içinde mühim bir hisseye sahip bulunduğu göz önünde bulundurulacak olursa, sayımların memleketteki genel endüstriyel inkişafın hiç değilse, temayüllerini ifade etmesi bakımından az çok muvaffak olduğu kabul edilebilir.

§ 5 — 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı :

23 Mart 1950 tarih ve 5622 sayılı Sayımlar Kanunu [15], sonu birleştiren yıllarda, yani 10 senede bir, işyerleri sayımının yapılmasını emreder. Bu kanun hükümlerine uyularak, 1951 Mayısında Türkiye'de ilk defa umum işyerleri sayımı yapılmıştır. İlk neticeleri bir müddet evvel yayınlanmış bulunan [16] bu mühim sayımın hazırlanma ve tatbikatında bilfiil çalışmış olmağımız hasebile, sayımın metod ve tatbikat tarzı üzerinde biraz duracağız.

II — Sayımın metodu:

Sanayi ve işyerleri sayımına [17], (Tarım sayımı dışında kalan) kazanç temin eden veya etmeyen, bütün işyerleri ve kurumlar dahildir. Milletlerarası tavsiyelere uyularak, ziraat sayımları ile birlikte mütalâa edilen, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve kara avcılığı bu sayım dışında kalmıştır. Bizde şimdiye kadar yapılan ve yukarıda izah edilen sayımların hudutları mahdut bir sanayi sahasını kavramaktan ileri gidemiyordu. 1932 - 1941 yılları arasında Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden sanayi müesseseleri nezdinde yapılan sayımların neticeleri, hakikat halde, birer rakkam mezarlığı olmaktan ileri gidememişti. Diğer taraftan Ekonomi ve Ticaret, İşletmeler, Çalışma Bakanlıkları ile, Merkez Bankası, Ziraat Bankası, Elektrik Etüd İdaresi, Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Birlikleri gibi teşekküller, kendilerini ilgilendiren sahalarda, bazan devamlı, çok defa işlerinin icaplarına göre, zaman zaman bazı kısmî röleveller tertip etmişlerdir. Fakat bütün bu gayretler, memleketin iktisadî faaliyetlerinde ve umumî inkişafında kaydedilen ilerlemeleri tespit edebilmekten uzak kalmıştır. İşte bu eksikleri önlemek gayesile, 1951 sayımının çerçevesi gayet geniş tutulmuş ve (a) Sanayi ve maden işletmeleri; (b) toptan ve perakende ticarethaneler; (c) yeme, içme, istirahat ve eğlence yerleri; (ç) inşaat müesseseleri; (d) nakliyat müesseseleri; (e) özel idareler ve belediyelere bağlı işletmeler ve hizmet yerleri ile (g) serbest meslekler ve hizmetler, gibi çeşitli sahalarda sayımın şümulü

[15] Bakanız: 29/3/1950 tarih ve 7469 sayılı Resmî Gazete, Sahife 18.195.

[16] «Sanayi ve Ticaret» İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik özetleri, No. 10. Ankara, 1953.

[17] Bu sayımın asıl adı yalnız «İşyerleri sayımı» olacaktı. Fakat «işyeri» mefhumu içine giren «sanayi» e, hususî bir önem verilmeğe istendiğinden 1951 sayımında «Sanayi ve İşyerleri» sayımı adı verilmiş ve 1951 Bütçe Kanunu ile «İşyerleri Sayımı» için verilen tahsisatı gösterir maddenin ifadesi arasına «sanayi» kelimesi ilâve edilmiştir.

içine alınmıştır. Sayım hudutlarının gayet geniş tutulmasından da anlaşılacağı üzere, bu sayımın maksat ve gayesi, memleketimizin bütün ticarî, sınaî ve içtimaî faaliyetlerine ait güvenilir ve toplu bilgiler elde etmektir.

a) *Sayım ünitesi* olarak «işyeri» kabul edilmiştir.

«İşyeri» mefhumu Sayım Yönetmeliğinde şöyle tarif edilir: «İşyeri bir veya bir kaç kişinin ticarî veya sınaî faaliyette bulunduğu veya hizmet gördüğü yerdir» [18].

Burası bir dükkân, mağaza, imalâthane, fabrika, yazıhane, muayenehane, otel, lokanta, sinema, ilâh olabilir. İşyeri, umumiyetle «çatısı olan bir yer» ise de yazlık sinema, kır kahvesi, plâj, odun veya kömür satış yerleriyle «üstü açık bir yer» de olabilir. Nihayet bazı doktor veya dışçı muayenehaneleri ve kadın terzihanelerinde olduğu gibi, ikametgâhın bir parçası da işyeri kabul edilmiştir [19].

Sayımında yalnız teknik vahdete sadık kalınmamıştır. Bilindiği üzere mali ve hukukî bakımdan iktisadî faaliyeti yürüten ünite, teşebbüstür. Teşebbüs, işin sahibi ve sermayeyi koyan kimse veya kimselerin kurduğu bir ünedir. Bu, Ticaret Kanununun hükümlerine göre tesis edilmiş şahsî bir teşebbüs veya şirket olabilir. Sayım birimi olan «işyeri» ile «teşebbüs» mefhumları arasında sayım bakımından bir fark gözetilmemiştir. Ancak, bir yerden fazla dükkân, mağaza, fabrika, atelye gibi işyerlerine sahip olan teşebbüsler (şubeli teşebbüs) addedilmiş ve soru kâğıtlarına bunları meydana çıkaracak sorular da ilâve edilmiştir.

Müesseseler, teşebbüs olarak da ele alınmak istendiği zaman, karşılaşılabilecek en büyük tehlike, bunları, işletmelerin tâli faaliyetleri ile karıştırılması ihtimalinde belirir. Sayımda bu husus da nazara alınmış ve esas işyerinin içinde veya ona yakın ayrı binalarda görülmüş olan tâli faaliyetler, esas işin teferruatından sayılmışlar ve bunlara ait bilgiler asıl işyerinin soru kâğıdı içindeki malûmatla birlikte toplanmıştır. Meselâ, bir fabrikanın elektrik santrali, mensucat fabrikasının boyahanesi, bir ticarethanenin ardiyesi ayrı bir binada olsa bile asıl işyerinin teferruatından sayılmıştır [20].

[18] 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı. «Sayım Memurları Yönetmeliği», Ankara, 1951, Sahife 13.

[19] 1951 Sanayi ve İşyerleri Sayımı «İdare Üstleri Yönetmeliği», Ankara, 1951, Sahife 24.

[20] Bakınız: İstatistik Genel Müdürlüğü 1950 yılı Sanayi ve İşyerleri Sayımı. «İdare Üstleri, Sayım Komitelerinin görev ve yetkilerine ait yönetmelik», Ankara, 1951, Sahife 25.

Bu sayımın başka bir hususiyeti de, her işyerinin özelliğine göre, kullanılacak soru kâğıtlarının değişik olmasıdır. Bu suretle her branşın hususiyetlerine göre hazırlanan bültenlerle, fazla ve etraflı soru sorulmuş ve genişli müesseselerin hususiyetlerine nüfuz etmek imkânı artmıştır.

Gerçekten; adı geçen sayımda sekiz çeşit soru kâğıdı kullanılmış [21] olduğunu görüyoruz. Bu soru kâğıtlarının 1 inci, 2 nci, ve 3 üncü bölümleri müşterek soruları ihtiva etmektedir. 1 inci bölümde işyerlerinin hüviyeti ve hukukî durumu sorulmuştur. 2 nci bölümde ise iş sahipleri, ortaklar ve ücretsiz aile efradı hakkında malûmat alınmıştır. Nihayet 3 üncü bölümde memur, işçi, müstahdem sayısı ve aldıkları ücret ve maaşlar hakkında sorular bulunmaktadır.

Bu üç müşterek bölümden gayri, her soru kâğıdı, taallûk ettiği şubeye ve o branşın hususiyetlerine ait soruları ihtiva etmektedir; bununla beraber satış, hasılat ve stok kıymetleri, muharrik kuvvet miktar ve cinsleri aşağı yukarı bütün işletmelere sorulmuştur.

b) *Sayımın şümülû'*ne girecek olan işyerlerinin coğrafi ve faaliyet nev'i itibarile dağılışıma gelince:

1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı, memleketin ziraat dışında kalan bütün iktisadî faaliyetini kavramak gayesini güttüğünden, çerçevesinin de o nisbette geniş tutulması icap etmiştir. Bununla beraber, dağınık 40.000 kadar köyü teker teker ziyaret ederek işyerlerini tesbit etmek, çok külfetli ve o nisbette de neticeler üzerinde faydalı olmayacağı nazarı itibara alınarak, aşağıdaki hal çaresine başvurmak zaruretinde kalmıştır:

a) İl ve ilçe merkezleri ile nüfusu 2000 den fazla olan bucak ve köyler, tamamen sayım hudutları içine girmiştir. b) Nüfusu 2000 den az olan yerlerden toplanacak malûmattan edinilecek istifade ve buna ait nisbî masraf göz önünde tutularak, 500 ilâ 2000 nüfuslu bölgelerden, küçük ve muayyen nisbetlerde nümune (échantillon) alınmıştır. c) Nihayet nüfusu 500 den az olan köylerdeki işyerleri sayıma hiç ithal edilmemiştir. Bu esaslar dahilinde sayımın kavradığı bölgelerin sayısı aşağıda gösterilmiştir [22]:

[21] Bu soru kâğıtları, tasnifin kolay yapılabilmesini mümkün kılmak için de ayrı ayrı renklere basılmıştır.

[22] İstatistik Genel Müdürlüğü, Amerikalı uzmanlarından istatistikçi J. Berryhill'in raporundan.

Nüfus grupları	Kasaba ve şehirler		Köyler	Nümunne nisbeti	Köyler adedi
	(il ve ilçe merkezi)				
1	2	3	4	5	
500 veya daha az	8		25,480	0	0
501 ilâ 750	19		4,871	1/30	162
751 — 1000	14		1,913	1/12	159
1001 — 1500	42		1,217	1/8	152
1501 — 2000	43		330	1/2	166
			33,811		639
Tali toplamlar:					
2001 ilâ 3000	60		158		
3001 — 5000	94		72		
5001 — 10000	81		17		
10001 — 15000	41		4		
15001 — 20000	17				
20001 — 25000	11		251		
25001 — 30000	9				
30001 — 40000	7				
40001 ve fazla	13				
	459		34,062		

Hülâsa :

İl ve ilçe merkezleri tutarı	=	459
2001 ve daha fazla nüfuslu köyler	=	251
501 ilâ 200 nüfuslu nümunne köyler	=	639
Sayım şümulüne giren yerler toplamı	=	1349

ç) *Sayım devresi*: 1950 yılı sayım devresi olarak kabul olunmuştur. Nüfus sayımı muayyen andaki vaziyeti tesbit eden bir resim olduğu halde, işyerleri sayımı umumiyetle bir yıl içinde cereyan eden vak'ayı tayin eder. Memleketimizdeki sayım 1951 de yapıldığına göre — sayım zamanına en yakın olan — 1950 yılındaki devreyi şümulü içine almıştır.

d) *Alınan malûmatın gizliliği*: Sanayi ve İşyerleri Sayımında, toplanan ferdi bilgilerin tamamile gizli tutulması yolunda 5622 sayılı Sayımlar Kanunu, İstatistik Genel Müdürlüğünü sorumlu tutmaktadır. Adı geçen Kanuna göre, bu malûmatı resmî veya hususî bir makam veya müesseseye verenler, mahremiyeti ifşa edebilecek her hangi bir şekilde

neşriyat yapanlar hem para, hem de hapis cezasile cezalandırılacaklardır [23].

Mahremiyeti temin maksadile aşağıdaki hususlar da konulmuştur:

- 1 — Sayım komitelerinin, ferdi malûmatı ihtiva eden doldurulmuş soru bültenini tetkik etmeleri veya görmeleri sureti kat'iyede yasaktır.
- 2 — Maliye memurları ile, vergile ilgili diğer memurlar bu sayımda mutlak surette vazife almaları menedilmiştir.

Alınan malûmatın gizli tutulması hususunda gösterilen bu titizliğe mukabil kanun, yanlış veya hiç cevap verilmemesini önlemek maksadı ile de bazı müeyyideler [24] vazetmektedir. Bu hususta konulan müeyyidelerin «kifayetsiz» olduğu iddia edilebilirse de, tatbikatta bunun bir çok faydaları görülmüştür.

e) *Sayım teşkilâtı* : Sayım teşkilâtı dört dereceye göre kurulmuştur:

- 1 — Bakanlıklararası Merkez Sayım Komitesi,
- 2 — İdare Üstleri ve bunların başkanlığındaki Sayım Komiteleri,
- 3 — Sayım kontrolörleri,
- 4 — Sayım memurları.

1 — Ankara'da Ekonomi ve Ticaret, İşletmeler, Çalışma, Ulaştırma Bakanlıkları mümessilleri ve İstatistik Genel Müdürlüğü mütehassısları (Amerikalı mütehassıslar dahil), Merkez Sayım Komitesini kurmuşlardır. Bu komite, sayımın hazırlık ve icra safhalarında memleketteki il ve ilçeleri dolaşarak sayım teşkilâtına yararlı olmuştur.

2 — İdare Üstleri ve bunların başkanlığındaki Sayım Komiteleri: Bunlar il merkezlerinde idare üstleri (vali veya muavinleri); ilçelerde de kaymakamlardır.

Sayımdan önce, sayımın icra safhasında ve sayımdan sonra sayım ile ilgili her türlü hazırlıkların ve işlemlerin eksiksiz yapılmasından birinci derecede İdare Üstleri sorumlu tutulmuştur.

3 — Sayım kontrolörleri : İl sayım âmirlerinin direktifleri altında çalışan ve sayım memurlarını doğrudan doğruya kontrol eden, sayım

[23] 1554 No.lu İstatistik Umum Müdürlüğü Kanununun 18 inci maddesi şöyle der: «... eşhasa ve onların hususi muamelelerine ait malûmatı ifşa eden memur ve müstahdemler elli liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezası ve tekerrürü halinde 15 günden 2 aya kadar hafif hapis cezasile cezalandırılır, ve bu hususta tevellüt edecek zarar ve ziyân dahi tazmin ettirilir».

[24] 5622 sayılı Sayımlar Kanunu, yanlış cevap verenleri 20 liradan 50 liraya kadar hafif para cezası ile cezalandırır.

kontrolörleridir. Her ilde 4 ilâ 8 sayım memurunun işlerini bir kontrolör murakabe etmiştir.

Sayım kontrolörleri bir taraftan sayım hazırlıklarında İl Sayım Âmirlerine yardım etmişler, diğer taraftan emirleri altındaki sayım memurlarının işlerini doğru ve zamanında yapmalarına nezaret ederek soru bültenlerini kontrollerinden geçirmişlerdir.

Kontrolörlerin seçiminde de çok dikkatli ve titiz davranılmış ve bunların mümkün olduğu kadar akli başında kimselerden seçilmesine gayret edilmiştir [25].

4 — Sayım memurları : Sayım için 1100 kadar sayım memurunun temini bir mesele teşkil etmiştir [26]. Birçok bölgelerde öğretim üyelerinden faydalanılmakla beraber, büyük şehirlerde daha ziyade devlet memurlarından istifade cihetine gidilmiştir.

Bilindiği üzere bu gibi ihtisas işi olan sayımlarda, sayımın muvaffakiyeti büyük mikyasta sayım memurlarının seçilmesine ve yetiştirilmesine bağlıdır. Bu sebeple sayım memurlarının seçilmesinde de mümkün olduğu kadar iyi tahsil görmüş, zeki, dürüst, anlayışlı, samimi ve güler yüzlü kimseler tercih edilmiş, ve bunlara ne yapacaklarını öğretmek maksadile, sayımdan önce kısa bir kurs devresi de açılmıştır [27].

[25] Nitekim, İstanbulda iş âlemini yakinen tanıyan kimselerden seçilecek kontrolörlerin ekseriyetini, Ticaret ve Sanayi Odası, Sanayi Birliği, Borsa, Tekel Genel Müdürlüğü, Etibank ve Sümerbank hesap mütehassısları memurları teşkil etmiştir. İstanbuldaki sayımda 38 kontrolör vazife almıştır.

[26] Esasen sayımdan evvel, Bakanlıklar arası toplantılarda, sayım memurlarının bilhassa Milli Eğitim mensuplarından seçilmesi tensip edilmiş ve bu husus bütün il ve ilçelere de bildirilmisti. Fakat sayım tarihinin mekteplerin imtihan zamanına rastlaması, birçok illerde, sayım memuru olarak Milli Eğitim mensupları dışından memurların bu işle görevlendirilmesi yoluna gidilmesine müncer olmuştur. Meselâ İstanbulda vazife alan 180 memurdan 21 i Tekel Genel Müdürlüğü, 26 sı Devlet Denizyolları, 4 ü Demiryolları, 10 u P. T. T. İdaresi, 10 u Kömür Tevzi Müessesesi, 3 ü Etibank, 14 ü Sümerbank ve 1 i de Tarım Bakanlığında olmak üzere 89 u çeşitli Devlet teşkilâtından ve 25 i Milli Eğitimden, 12 si serbest meslek erbabından ve 54 ü de yüksek tahsil mensubu talebelere terakküp etmiş bulunuyordu. Ancak bunlar asla ordu mensuplarıyla, maliyede çalışan memurlar ve polis, jandarma, bekçi gibi asayişle vazifeli kimselerden verilmemiştir.

[27] Meselâ İstanbulda üç muhtelif yerde yedi ayrı sınıfta sayım memur ve kontrolörlerini yetiştirmek üzere kurslar açılmıştır. İl sayım âmiri ve yardımcıları tarafından idare edilen kurslarda dersler ekseriya münakaşalı geçmiş ve çalışmaların bilhassa tatbiki olmasına gayret edilmiştir.

Dört gün devam eden bu kursların çalışma programları hakkında fazla bilgi almak için, İstatistik Genel Müdürlüğü Amerikalı uzmanlarından Dr. F. Sarle tarafından hazırlanan yazıya bakınız: «İl sayım âmirleri ve sayım kontrolörlerine ait yönetmelik», Ankara, 1951, Sahife 13.

Her ilçede en az bir sayım memuru kullanılmıştır. Köylerde vazife görecek sayım memurlarına 4 ilâ 5 köyün sayımından fazla yer tahsis edilmemiştir.

f) *Sayım bölgeleri:*

Her il ayrı bir sayım bölgesi kabul edilmiştir. İl bölgesi bütün ilin hudutlarını ihtiva eder. Her ilin bir Sayım Âmiri olduğu gibi, sayım idare üstleri yani Vali veya muavinlerinin mesuliyetleri altında cereyan etmiştir.

İl Sayım Âmirleri bölgelerini, kontrollerinin murakabesi altında bulundurmışlardır. 4 ilâ 7 sayım memuru bulunan bölgelerde, ayrıca kontrolör tayinine lüzum kalmamış ve buralarda, kontrolörlük vazifesini Sayım Âmirleri —veyahut sayım âmir yardımcıları— görmüştür [28].

g) *Sayım masrafları:*

Sanayi ve İşyerleri Sayımı masrafları 1951 bütçesi ile kabul edilen 400 bin liralık tahsisat gereğince yapılmıştır.

Tahsisattan şu şekilde faydalanılmıştır:

1 — Sayım memurlarına doldurdıkları her soru kâğıdı için 20 kuruş ve kontrol memurlarına kendi bölgelerindeki sayım memurlarının doldurdıkları her soru kâğıdının kontrolü için 7 kuruş ödenmiştir.

2 — Sayım memurları ile, kontrolörlerin yolluk ve yevmiyelerine ait masraflar, Harcırah Kararnamesi hükümlerine göre ödenmiştir.

3 — İl sayım âmirleri ile yardımcılara maktuan 250 şer lira verilmiştir.

4 — Ayrıca, İstanbul gibi işlerin çok olduğu yerlerde kurulan sayım bürolarında çalıştırılacak geçici memurlara 5, 6 ve 7 şer lira yevmiye verilmiştir.

III — *Sayımın tatbik tarzı.*

1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı, uzun bir hazırlık neticesinde yapılmıştır. Hazırlık çalışmalarını güçleştiren birçok âmiller arasında, bunun evvelce elde edilmiş hiçbir esaslı malûmata ve yakın bir sayım tecrübesine dayanmadan yapılmak mecburiyetinde kalınmış olması ve vergi cetvel-

[28] Meselâ, Yalova, Kartal ve Adalar ilçeleri sayım bölgesinde ayrıca sayım kontrolörü kullanılmamış ve bu bölgelerin sayım âmir yardımcısı, aynı zamanda kontrolörlük vazifesini de yapmıştır.

Mersin'de de 7 sayım memuru çalıştırıldığından, burada kontrolörlük vazifesini, il sayım âmiri görmüştür.

lerinden gayri, mevcut işyerlerini gösteren bir rehberin bulunmaması zikredilebilir. Diğer taraftan, müesseselerin adedi, büyüklüğü ve nevi hakkında esaslı tahminler mevcut olmadığı gibi, işyerlerinin istenilen bilgiyi vermekteki arzu ve kabiliyetlerinin de tam olarak bilinmemesi keyfiyetleri de, bu arada öne sürülebilir.

Bu zorlukları yenmek için, muhtelif hal çareleri üzerinde düşünülmüş ve nihayet işyerleri adreslerinin Maliyeden alınmasına karar verilmiştir. Bu suretle işyerlerinin isim ve adresleri her mahalle ve sokağa göre ayrı ayrı listeler halinde hazırlanarak sayım âmirleri veya kontrolörleri tarafından vasatı 300 işyeri esası üzerinden sayım memurlarına işe başlamadan önce «İş dosyası» [29] ile birlikte dağıtılmıştır.

1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı bütün yurttan Mayıs ayının ikinci haftasında başlayıp, Haziran ayı sonunda her tarafta sona ermiştir.

Sayımın tatbikatında sayım memurlarının teker teker uğrayarak çeşitli soru kâğıtlarıyla malûmat topladıkları yerler aşağıda gösterilmiştir:

- a) Bütün il ve ilçe merkezlerindeki işyerleri;
- b) 1945 Nüfus Sayımına göre nüfusu 2001 den yukarı olan bucak ve köylerdeki işyerleri;
- c) 1945 Nüfus Sayımına göre nüfusu 2000 den aşağı olan ve (simpling) usulü ile seçilen köylerdeki işyerleri.

Memurların teker teker uğramasına lüzum kalmadan sayımı yapılan işyerleri şunlardır:

- a) (sampling = örnekleme) usulü dışında kalan, nüfusu 2000 den aşağı bütün bucak ve köylerdeki işyerleri.
- b) Belediye ve Özel İdarelere bağlı işletmeler ve çeşitli işyerleri [30].

[29] Her sayım memuruna verilen iş dosyalarının içinde şunlar vardır:

1. Sayımı yapılacak olan işyerleri adreslerini gösteren listeler ile, listede bulunmamakla beraber, sayıma ithal edilecek işyerleri adreslerini yazmaya mahsus boş cetvel.
2. Sayım sonunda yapılan işlerin hülâsasını çıkarmaya mahsus bir cetvel.
3. Sayım için harcanan zamanın kaydına mahsus zaman cetveli.
4. İş dosyasının nasıl kullanılacağını gösteren açıklama.
5. İşyeri açık, kapalı veya başka bir yere nakledilmiş olduğu vakit ne yapılacağını açıklayan hülâsa.
6. Şubeli teşebbüslerde ne yolda hareket edileceğini açıklayan bir hülâsa ile, sayımdaki mühim noktaların hatırlanmasına yarayan notlar.

Bu hususta bakınız: «Sayım memurları yönetmelik ve açıklaması», Sahife 45.

[30] Belediye ve Özel İdarelere bağlı elektrik, tramvay, otobüs, tünel, havagazı işletmeleri, sular idareleri, spor sahası ve yarış yerleri.

c) Bütün kurum, dernek ve cemiyetler, dinî müesseseler, siyasi teşekküller, meslekî ve ilmî cemiyetler, borsalar, ilmî teşekküller (Dil Tarih Kurumu), ictimai kurum ve dernekler (Kızılay ve Çocuk Esirgeme), kulüpler, hastahaneler, okullar, kütüphaneler, müzeler, okuma odaları ve saire gibi işyerleri.

ç) Bütün Devlet işletmeleri [31], banka merkez ve şubeleri, sigorta şirketleri, mahkemeler ve Millî Savunma Garnizonları gibi işyerleri.

Doğrudan doğruya, sayım memurları vasıtasile, sayım yapılmayan işyerlerinden (a) bendindeki işyerlerine ait malûmat muhtarlıklar tarafından ayrı listeler halinde doldurularak, İstatistik Genel Müdürlüğüne posta ile yollanmıştır.

(b) ve (c) bentlerindeki işyerlerine ait isim, adres ve çalıştırdıkları müstahdem ve işçi sayısı gibi basit bilgiler, sayım komiteleri vasıtasile toplanmıştır. (ç) bendindeki işyerlerinin sayımı ise, doğrudan doğruya İstatistik Genel Müdürlüğüne yapılmıştır [32].

Muhtelif şekillerde sayımı yapılan bu işyerlerinden gayri, sayım dışında bırakılan bir takım ticarî ve iktisadî faaliyetler de vardır. Gerçekten belli bir işyeri olmadan iş gören seyyar satıcı, seyyar esnaf, şöför, arabacı, kayıkçı ve ilâhir gibi ticaret ve san'at erbabı ile ev sanayii tamamen sayım harici bırakılmıştır.

Sayım Yönetmeliğine göre, «hariçten işçi almadan, aynı evde oturan aile efradı tarafından, oturdukları evde yapılan imalât» ev sanayii olarak kabul edilmiştir. Bu sahanın sayım dışı bırakılmasından dolayı belki birçok işyerleri sayılamamış, fakat —bütün dünyada olduğu gibi— sanayi sayımının karakteri bakımından aksi şekilde hareket etmek imkânı da varit değildi.

IV — Sayımın tenkidi :

1. — Yukarıda işaret ettiğimiz veçhile, sayımda karşılaşılan zorluklardan biri, belki en mühimi, işyerlerinin malûm bir listesinin elde mevcut olmayışıdır.

Memleket sanayii ve teknil işyerlerini kavrayan bu ilk sayımda, müracaat edilecek başka bir kaynak bulunmaması karşısında, Maliye Tahsil Şubelerinin vergi kayıtlarına müracaat zorunda kalındığı zaman,

[31] Devlet Deniz, Demir ve Hava Yolları, merkez, şube ve acenteleri ile Yataklı Vagonlar Şirketi ve Posta, Telgraf ve Telefon Genel Müdürlüğüne bağlı merkez ve şubeler.

[32] Bakınız: İstatistik Genel Müdürlüğü, «İdare ve Üstleri ve Sayım Komitelerinin Yönetmeliği», Ankara, 1951, Sahife 16.

bu adres listesinden çok istifade edileceği sanılmıştı. Halbuki adı geçen listeler sayımda memurlara kâfi bir yol gösteremedikten başka, ümit edildiği kadar mükemmel de çıkmamıştır. Netekim, listelerde bazı işyerlerinin kaydı bulunmadığı görüldüğü gibi, 1950 de işini terk eden bazı iş erbabının, işbu işi bırakma keyfiyetinin nazara alınmadan listelere ithal edildiği ve bazı adreslerin mükerrer kayıtlarla, (bir han içinde bir kaç oda işgal eden bir işyerinin veya asıl işyeri ile depolarının ayrı ayrı gösterilmesi gibi haller), işyerleri sayısını sunî surette arttırdığı anlaşılmıştır. Bu itibarla önceden tahmin edildiği kadar işyeri bulunamamıştır. Netekim sayımdan sonra adres listelerile, doldurulan bültenlerin karşılaştırılmasında, mükerrer kayıtlardan mütevellit açığın küçük kasabalarda % 5 - 6 civarında ve İstanbul gibi işyerlerinin mütakâsif bulunduğu yerlerde (bilhassa Eminönü, Galata ve Karaköy bölgelerinde) bu nispetin % 20 ye çıktığı görülmüştür [33].

Bundan başka, bazı adres listeleri halihazırdaki duruma uymamış, meselâ 10 sene evvel o dükkânı işgal etmiş olan mükellefin firmasıyla karşılaşmıştır. Üstelik adres listelerinin İstatistik Genel Müdürlüğündeki tasnifi de iyi ve dikkatli yapılamamıştır. Zira bazı sokakların iki ayrı sayım memuruna aynı zamanda verildiği de görülmüştür.

Bunların kontrol edilmeden sayım memurlarına verilmiş olması, tatbikatta; sokak isimlerinin uymaması, numaralarda ve mükellef isimlerinde isabetsizlikler, mükerrer kayıtlar gibi hallerle karşılaşılmasına müncer olmuştur.

2 — İşyerleri sayımı memleketimizde ilk defa tatbik edildiği cihetle, sayımdan iyi netice alınabilmesi için, bu sayımın mahiyeti ve gayesi hakkında vatandaşların önceden iyice aydınlatılmış olmaları gerekirdi. Filhakika sayımdan mümkün olduğu kadar iyi ve sıhhatli netice alınmasının, iş sahiplerinin sayım hakkında malûmat sahibi olmasına bağlı olduğu, İstatistik Umum Müdürlüğünce de anlaşılmış olacak ki, propaganda işi, birinci plânda ele alınmış ve çok sayıda duvar afişleri ile el broşürleri bastırılmıştır [34]. Fakat bunların bastırılmasında geç kalındıktan başka, tevziinde ve ilgililere duyurulmasında hiç uygun hareket edilmemiş ve netice itibariyle gerek sayımdan evvel ve gerek sayım sırasında propaganda ve efkârı umumiyenin sayıma hazırlanması

[33] İstanbul vilâyeti dahilinde önceden 61.789 işyeri tahmin edildiği halde yalnız 50.721 işyeri sayılmıştır. Bu arada, yalnız Eminönü kazasının adres listelerinde 25.574 işyeri bulunmasına mukabil, ancak 19.316 işyeri tesbit edilebilmiştir.

[34] Yalnız İstanbulda 5.600 duvar afişi kullanılmıştır.

mevzuunda istenilen neticeler elde edilememiştir. Netekim sayım esnasında memurların işyerleri sahipleriyle temasında bir çok müessese sahipleri sayımdan haberdar olmadıklarını veya mahiyetini bilmediklerini ileri sürerek sorulara cevap vermekten imtina etmişlerdir [35]. Sayım memurları, bu gibi zevatı sayımın mahiyeti ve gayesi bakımından tenvir etmek ve sorulara cevap alabilmek için uzun zaman sarfetmek zorunda kalmışlardır. Bunun neticesi olarak hem sayım müddeti uzamış ve hem de cevapların sıhhati azalmıştır. Diğer taraftan sayımda yaptığımız müşahadelerde de görülmüştür ki, sayımın mahiyeti hususunda lâyıkile tenvir edilemeyen, gerek imalâthane sahipleri, gerek serbest meslek erbabı [36], toplanacak bu malûmattan Devletin bazı malî kararlar alacağı vehim ve endişesinden bir türlü kurtulamamışlardır. Bu sebeple sorulara verilen cevapların isabet nisbeti büyük ölçüde azalmış bulunmaktadır [37].

3 — Sayım zamanı iyi seçilmemiştir. Bu husus bir çok noktalardan mütalâa edilebilir.

Önce, memur temin etme bakımından, sayım tarihinin bir iki ay öne alınması daha muvafık olurdu. Zira istifade edilmesi önceden kararlaştırılmış bulunan Millî Eğitim mensuplarının Mayıs ve Haziran aylarında okullarda imtihan işleriyle meşgul bulunmaları, bunlardan — ki öğretmenler bu sayımı yapmağa hem kemmiyetçe, hem de keyfiyetçe en kifayetli görülen unsurlar addediliyordu — beklenen istifadenin elde edilememesine müncer olmuştur.

Diğer taraftan sayımın, Gelir Vergisinin ilk neticelerinin alındığı ayda yapılması ve aksi tesadüf bunun Varlık Vergisi dedikodularının yeniden tazelendiği bir zamana rastlaması esasen temin edilememiş olan itimat havasını büsbütün karıştırmıştır [38].

[35] İstanbulda kendilerine müteaddit defalar müracaat edildiği halde cevap vermekten tamamen istinkâf eden 14 işyeri çıkmıştır. Bunlardan dokuzu avukat, biri doktor, biri eczacı, biri hakka, biri mimar ve biri de müteahhittir.

[36] İstanbuldaki sayım tatbikatında, serbest meslek erbabı arasında, en münevver zümre olmasına rağmen, bazı doktorlar ve bilhassa avukatlar tarafından çıkarılan zorlukları burada tekrar hatırlamadan geçemiyoruz.

[37] İstanbul sayım Amiri, Bay Nejat İren'in raporunda belirttiğine göre İstanbul ilî hudutları içinde «soru bültenlerine verilen cevaplar gözden geçirilirken:

- a) İşçi sorusunun cevaplarına % 10 - 15 bir zam yapılması,
- b) İmalâtın vasatı % 50 - 60 fazlasıyla nazarı itibare alınması,
- c) Satışlarda ve hasılatta % 50 - 60 nisbetinde bir arttırmanın zaruri olduğu,
- c) Serbest mesleklerde (avukatlar, doktorlar), gayri safi gelir rakkamının bir

çok hallerde 8 veya 10 misli yükseltilmesi icap etmekte olduğu kanaati hasıl olmuştur.»

[38] İstanbulda tam sayım zamanında eski İstanbul Defterdarı Faik Öktenin «Varlık Vergisi Faciası» adlı eserinin nesri ve eski Başbakanın da (Şükrü Sara-

4 — Bilindiği gibi, 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı ziraat haricinde kalan bütün müesseselere şâmilidir. Ancak, birçok hallerde sanayi ile ziraati ayırmak kolay olmamış ve bazı zorluklara maruz kalınmıştır. Netekim ay çiçeği satanlarla, ay çiçeği tasirhanelerinin sayıma ithal edilmeleri icap ettiği halde [39], bazı bölgelerde, ay çiçeği ve emsali sınaî nebatların imalâtile meşgul olanlar sayım dışında bırakılmıştır. Binaenaleyh böyle mahiyeti, tefsire göre değişen işyerleri hakkında daha esash tedbirler alınmamış olması, bu gibi insicamsızlıkların zuhuruna sebep teşkil etmiştir.

5 — Soru bültenlerinin tetkikinden de anlaşılacağı veçhile, işyerlerinde çalışan «memur, işçi ve müstahdem» miktarlarının yalnız toplamı sorulmuştur. Bunların ayrı ayrı sayılarının sorulmasına lüzum görülmemiştir. Ayrıca işçilerin, mahiyetlerine göre (usta, işçi, teknik ve idarî personel, bekçi, odacı ilâh...) gibi bir taksimatı yapılmadıktan başka [40], bunların milliyeti de sorulmamıştır.

Halbuki memleketimizde şimdiye kadar yapılan bütün sanayi sayımlarında bu hususlar tesbit edildiği gibi, bütün teferruatı öğrenmek hedefini güden bu sayımda, böyle memleketin iktisadî ve içtimaî bünyesini yakından ilgilendiren noktaların tespitini ihmal etmekte, büyük bir boşluğa meydan verilmiş olunmaktadır.

6 — Sanayi ve İşyerleri Sayımında bilindiği gibi ücretli memur kullanma yolu ihtiyar edilmiştir. Bu sebeple, sayım memurlarına doldurdukları beher soru kâğıdı için 20 kuruş ve kontrolörlere de gözden geçirdikleri her kâğıt için 7 kuruş tazminat, yani ücret verildiğini söylemiştik. Ancak ilâve edelim ki, bu tazminat miktar itibariyle hiç tatminkâr olmamıştır. Verilen bu sayım ücretinin katlanılan külfete tekabül etmeyecek miktarda bulunması ve bilhassa az para ile çok iş elde edilmek istenmiş olması, bir çok ahvalde sayım memurunun işini «şişirmesine» müncer olmuştur.

Memleketimizde 1927 Sanayi Sayımında doldurulan beher bülten için 50 kuruş tazminat ödendiği hatırlanacak olursa, bu defaki sayımda verilen ücretin ne kadar kifayetsiz olduğu kendiliğinden meydana çıkar. Üstelik bu ücretten de vasatî % 15 Gelir Vergisi kesilmesi ve 20 kuruş yerine tazminatın 17 kuruşa indirilmesi ayrıca teessürü mucip olmuştur.

çoğlu), «Varlık vergisinin ihdası sebebi olan mali durumun bugün dahi mevcut bulunduğu» yolunda gazetelere beyanatta bulunması, cevapların sıhhatinin azalmasına sebep olan hâdiselerdendir.

[39] Sayım Memurları Yönetmeliği, Ankara, 195, Sahife 64.

[40] Bu hususlar yalnız büyük sanayi için 50 numaralı soru kâğıtları ile tespit edilmiştir.

7 — İşçilerle, gayrisafi hasılat ve sair hususlar hakkındaki malûmatın, hep defterdeki kayıtlara göre alınması icap ederken, tatbikatta bunun aksi olmuştur. Çok kere bu rakkamlar, —hattâ defter tutmaya mecbur bulunan müesseselerde bile — patronlar tarafından takribî olarak verilmiştir.

Soru bültenlerinde bu rakkamların «muhakkak surette» hakikî kayıtlara müstenit olması hususunda bir not olmadığından, cevap verenlerin ekserisi, — esasen sayım işini pek ciddiye almadıklarından — takribî rakamlar vermeyi tercih etmişlerdir. Bu vaziyet, cevapların sıhhatini geniş ölçüde azaltmıştır.

Sırası gelmişken, doğru cevap vermeyenler, veyahut cevap vermeyen büsbütün imtina edenlere karşı konulan müeyyidelerin pek kifayetsiz bulunduğunu da sözlerimize ilâve edelim [41].

Cevap vermeyenler için mahkeme kararıyla alınacak azamî 50 lira hafif para cezası, bunları doğru yola sevk etmek için hiç bir zaman kâfi gelmemiştir. Üstelik müeyyidelerin soru bültenlerinde bulunmayışı ve cezaların kolaylıkla infazı yoluna gidilmemiş olması bir çok mükellefin doğru cevap verme vazifesinden kaçma arzularını önleyememiştir.

8 — Soru bültenlerindeki bir çok sorular lüzumsuz, fazla ve hattâ bazıları sırf iş adamlarının şüphelerini kuvvetlendirmekten başka bir işe yaramamıştır. Meselâ, büyük sanayi için tanzim edilen 50 numaralı soru kâğıdı kompleks bir mahiyet arzeder. Bunların tatbikatta hatasız bir surette doldurulabilmesi büyük bir mesele teşkil etmiştir.

Diğer taraftan, büyük sanayi müesseselerinden, yani çalıştırdıkları işçi sayısı ne olursa olsun dokuz ve daha yukarı beygir kuvveti takatında motor kullanarak imalâta bulunan işyerlerinden, stok miktar ve kıymetleri etrafli surette sorulduğu halde, küçük sanayiden, yani yukarıdaki kıstasın altında kalan işyerlerinden, stokların ne miktar ve ne de kıymetleri talep edilmiştir. Buna mukabil, toptancı ve perakendeci tüccardan stok kıymetleri sorulmuştur. Halbuki defter tutmayan toptan ve perakendeci tacirler, stok kıymetlerini ya hiç bildirmemiş veyahutta hakikatten çok uzak rakkamlar vermişlerdir. Binaenaleyh ileride bütün bu stok rakkamlarını kaydı ihtiyatla mütalâa etmek zorunda kalacağız.

Bu gibi soruların sorulmasına her ne kadar İstatistik Genel Müdür-lüğü «bir başlangıçta bulunma ve halkı bu gibi işlerin hususiyetlerine

[41] Garp memleketlerindeki sanayi sayımlarında tatbik olunan veya temenni olunan müeyyideler hakkında O. E. C. E. nün raporuna bakınız: «Resensements industriels en Europe Occidentale», Paris, 1950, Sahife 44.

taallûk eden soruları cevaplandırmaya alıştırma» bakımından zaruret görmekte ise de, kanaatımızca sayımda, doğru dürüst cevap verilmeyecek soruların bulunması hem cevapların sıhhatini azaltmış, hem de sayımda güdülen gayenin sıhhatle tatbik edilememesine müncer olmuştur.

9 — Sayım memurları da iyi seçilmemiştir. Filhakika, yukarıda söylediğimiz gibi, bu işle vazifelenen sayım memurlarının muayyen vasıflarda olması şart koşulmuş ve fiiliyatta, aranılan kabiliyetleri haiz kimselerin seçilmesine gayret edilmiştir. Fakat Millî Eğitim mensuplarından ümit edildiği gibi faydalanılmaması karşısında, sayımı zamanında bitirmek kaygusuyla, çarnaçar şuradan buradan sayım memuru tedarik etmek zorunda kalınmıştır. Bu sebeple çalışkan ve bilgili memurlar yanında bu sayımla hiç ilgisi olmayan ve sayım bölgelerini tanımayan liyakatsiz memurlar da vazife almıştır. Hattâ bazı Devlet daireleri sayım memuru olarak, sayım büroları emrine verdikleri memurlar arasında hasta, sakat olanlar ve akıl hastahanesinden raporluları da çıkmıştır [42]. Bunlar tabiatıyla işe başlamadan geri iade edilmişlerse de; diğerlerinin bir kısmı sayım zamanını adeta bir izin ve tatil devresi addettiklerinden şu veya bu sebeple vakitlerinden gayet kısa bir zamanı bu işe hasredebilmişler ve sayımda bazı aksaklıkların meydana gelmesine sebep olmuşlardır.

Esasen sayım memuru temini işinde başlangıçta bir hata işlenmiş ve kurs gören sayım organları — basit de olsa — kısa bir imtihana tâbi tutulmadan vazifeye başlatılmıştır.

Anlaşıyor ki, 1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımının mükemmel olması için, gerek hazırlık, gerek tatbikatında sarfedilen gayretlere rağmen, yine de bazı mühim noktalar gözden kaçırılmıştır. Bununla beraber, sayım bazı metod hatalarıyla malûl olsa bile, önceki sayımlardan her bakımdan üstün bulunmaktadır. Bu hususu istatistiklerin tahlil ve mukayesesinde daha etraflıca göreceğiz.

[42] İstanbul İİ Sayım Amiri Nejat İren'in raporundan: Sayıfe 7.